

Сучасний стан духовного розвитку і саморозвитку майбутнього педагога вимагає значних зусиль як з боку адміністрації, професорсько-викладацького складу закладів вищої освіти України, так і з боку учнівської молоді, а також створення для цього необхідних організаційно-педагогічних умов.

Важливим завданням професійної підготовки вчителів вважаємо формування їх духовної свідомості в діалектичній єдності раціонального і почуттєво-вольового компонентів, оптимізації педагогічних технологій для гармонійного формування інтелекту в тісному взаємозв'язку з культурою почуттів і силою волі.

Духовному розвитку і саморозвитку майбутнього педагога можуть активно сприяти динамічна ноологічна структура особистості, а також оптимальна система принципів.

Література

1. Бахтіярова, С. А. (2002). *Азбука саморозуміння. Реверсивний психоаналіз*. Київ: ТОВ «Росава» ЛТД.
2. Бех, І. Д. (2015). *Вибрані наукові праці. Виховання особистості*. (Т. 1–2). Чернівці: Букрек.
3. Будник, О. Б. (2014). *Професійна підготовка майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика*. Дніпропетровськ: Середняк Т. К. – 484 с.
4. Васянович, Г. П. (2012). *Ноологія особистості*: Львів: Сполом. – 224 с.
5. Веракіс, А. І., Завалевський, Ю. І., Левківський, К. М. (2005). *Основи психології*: Харків, Київ: Тов «Р. І. Ф. ». – 416 с.
6. Козелецький, Ю. (1991). *Людина багатовимірна (психологічне есе)*. Київ: Либідь. – 288 с.
7. Колесникова, И. А. (2008). Воспитание к духовности и нравственности в эпоху глобальных перемен. *Педагогика*, 9, с. 25-33.
8. Мосенкіс, Ю. (2002). *Тріпільський прасловник української мови*. Київ: Видавничий дім А + С. – 360 с.
9. Охрімчук, Р. М. (2008). *Духовність*. Київ: Юрінком Інтер.
10. Охрімчук, Р. М. (2008). Духовний розвиток особистості. В. Г. Кремень, Р. М. Охрімчук (Ред.), *Енциклопедія освіти* (с. 243–244). Київ: Юрінком Інтер.
11. Романовський, О. Г. (2007). *Філософія Досягнення успіху. Психологічний аспект*. Харків: НТУ «ХПІ». – 592 с.
12. Рудницька, О. П. (2005). *Педагогіка: загальна та мистецька*. Тернопіль: Навчальна книга «Богдан». – 360 с.
13. Сковорода, Г. С. (1983). *Сад пісень: Вибрані твори*. Київ: Веселка. – С. 172.

14. Струзік, Здіслав. (2014). *Виховна програма на основі цінностей*. Варшава: Інститут Папи Римського Івана Павла II у Варшаві. – 582 с.
15. Сухомлинський, В. О. (1976). *Як виховати справжню людину*. (Т. 2). Київ: Рад. Школа. – С. 149-416.
16. Турбовской, Я. С. (2009). Духовность как объект методологического рассмотрения. *Педагогика*, 9, с. 4.
17. Шевченко, Г. П. (2008). Система духовно-нравственного развития учащейся молодежи Украины. *Педагогика*, 9. – С. 117–118.
18. Budnyk O., Kondur O. (2017). Moral and Aesthetic Aspect of the Professional Training of Teachers. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Scientific Edition: Series of Social and Human Sciences*, Vol. 4, 1, 26–33. doi: 10.15330 / jpnu.4.1.

Виховання духовності лідерів.

Олександр Г. Романовський, Олександр С. Пономарьов

Анотація. Розглядається актуальна проблема педагогіки – розкриття особистісного потенціалу лідера, формування його духовного простору в загальному контексті духовності виховання. Встановлено, що цілі, зміст і характер духовного виховання лідера є визначальними чинниками ефективності прояву ним своїх лідерських якостей на людей та його впливу на результати їхньої спільної діяльності, на досягнення заздалегідь обраних цілей. Розкрито можливості духовності виховання лідера в його діяльності з розвитку духовного світу і системи цінностей у середовищі своїх прихильників і послідовників, у його впливі на інших людей.

Ключові слова: духовний простір, духовність виховання, духовне виховання лідера, особистісний потенціал, система цінностей.

Постановка проблеми, її сутність та актуальність.

Сучасному етапові історії людської цивілізації притаманна низка специфічних труднощів і суперечностей, які мають істотний вплив на соціально-психологічне самопочуття людини. Специфіка пов'язана з динамізмом змін, що відбуваються у світі, із загостренням демографічних, екологічних, енергетичних, продовольчих та інших проблем.

Водночас із зростом технологічної міцності людства й істотним розширенням його можливостей ці зміни породжують безвідповідальність і бездуховність, деформують систему життєвих цінностей і характер функціонування всього соціокультурного простору.

У цих умовах істотно зростає роль як системи освіти, так і моральних лідерів. Їхній цілеспрямований вплив на людей, на їхню діяльність і поведінку здатний певною мірою нейтралізувати ті негативні явища, які все більш виразно проявляються. Однак для ефективної реалізації можливостей цього впливу необхідною умовою є високий рівень розвитку духовності та культури самих лідерів, їхніх моральних принципів і переконань, їхнього почуття особистої відповідальності за долю людства і подальший розвиток нашої цивілізації.

Отже, об'єктивні потреби суспільства висувають перед системою освіти принципово нові завдання. Крім професійної підготовки, виховання й особистісного розвитку студентів, украй важливу роль слід приділяти виявленню потенційних лідерів, цілеспрямованому розвитку і реалізації їхнього лідерського потенціалу. У загальній структурі цього потенціалу істотне місце повинен посідати розвинений духовний світ з його системою життєвих цінностей та чіткою гуманістичною спрямованістю, добротою і щирістю, доброзичливістю і відповідальністю.

При цьому під духовністю лідера ми розуміємо вищі прояви його внутрішнього світу, засновані на певному рівні його інтелектуального й емоційного розвитку, на принципах добра і справедливості, чесності й людяності, теплоти і відкритості. Духовність, як атрибутивна якість людини, передбачає вихованість, високу загальну і професійну культуру, широкий кругозір та ерудицію, чуйність і людяність. Тому вона виступає одним із джерел і водночас одним із результатів прагнення людини до постійного самовдосконалення.

У нашому вкрай складному, мінливому світі духовність є невіддільною від відповідальності не тільки в лідера, а й у кожної людини як за свої дії і поведінку, так і за їх можливі результати і наслідки для нинішніх, а особливо для майбутніх поколінь. Така єдність ду-

ховності і відповідальності, їх системна цілісність роблять проблему виховання духовності, а отже, і духовності виховання, надзвичайно важливою й актуальною. Особливої значущості вона набуває тоді, коли йдеться про духовне виховання лідера.

Ступінь розробленості проблеми необхідно розглядати в таких трьох взаємно пересічних площинах. По-перше, у край важливим є рівень розробленості такого аспекту проблеми, як духовність і духовний світ людини взагалі, і лідера зокрема. Сенс цього аспекту виявляється тісно пов'язаним з фундаментальними поняттями духовного виховання, виховання духовності і духовності виховання. У ширшому контексті концепт духовності виступає інтегральною характеристикою освітнього і взагалі соціокультурного простору і визначає цілі, зміст і характер освіти. Тут можна послатися на запропоновані Й. Кевішасом [6] поняття освітньої реальності і зіткнення духовного потенціалу людини з духовністю навколишнього світу. Детальніше ці аспекти проблеми проаналізовано в низці колективних монографій, де чітко розмежовано близькі, але не тотожні поняття виховання духовності і духовності виховання [16; 20; 21; 22]. Їх досліджують А. Гайжутіс, В. Яконюк, Д. Клумбите, С. Сідарас. Результати взаємодії виховних просторів особистості і системи освіти наводять Ч. Календа, І. Мурейка, І. Ратнікайте. Процеси формування культурного контексту духовності виховання розглядають А. Мотузас, Р. Кондратене, А. Растригіна й інші. Істотний внесок у дослідження процесів розвитку духовності належить О. Отич [19].

По-друге, неможливо досліджувати запропоновану проблему без вивчення рівня розробленості її суто лідерського аспекту. Тим більше, що лідерство, як складний соціально-індивідуальний феномен, відіграє визначальну роль в організації спільної діяльності людей, у регулюванні процесів функціонування та розвитку соціуму. Тому сам феномен лідерства і різні його прояви віддавна привертають пильну увагу багатьох авторитетних філософів і психологів, педагогів і соціологів, фахівців у галузі теорії і практики управління соціальними системами.

Безліч наукових публікацій присвячено результатам дослідження

різних аспектів харизматичного лідерства. Прикладом можуть слугувати праці Д. Адаїр, Б. Басса, В. Бенніса, А. Віллнер, Т. Доу, А. Кочеткова, В. Мороза, П. Павленко, А. Романовського, В. Титаренко та інших. Глибоко аналізує природу харизми й її роль у здійсненні впливу лідера на людей М. Гантер [17]. Він показує, що саме харизма виступає основним джерелом влади лідера над людьми. З позицій розкриття сенсу і соціально-психологічної природи харизматичного лідерства та його впливу на поведінку оточуючих важливі дослідження свого часу виконав Р. Хаммель [18].

Поведінкові особливості прояву харизматичного лідерства в організації, завдяки яким особистість і стверджує себе як лідера, розглядають Дж. Конжер і Р. Канунгу [15]. Американський психолог Д. Бенкет вважає найважливішою характеристикою лідерства масштаб особистостей тих, хто вирішив іти за тобою. Антоніо Менегетті, основоположник онтопсихології, системно досліджуючи феномен лідерства, підкреслює, що «в лідері, передусім, важливою є особистість». Справжній лідер, на його думку, «це доленосний момент духу у світі, як рука допомоги для багатьох. Лідер – це людина, яка, задовольняючи власний егоїзм, реалізує громадський інтерес» [9, с. 15]. Тут безпосередньо проглядається значення духовності лідера, необхідність її виховання, а також формування духовного світу лідера.

По-третє, слід відзначити недостатню розробленість проблеми духовної спрямованості освіти взагалі і формування її духовно-ціннісних орієнтирів, зокрема. Сучасна система освіти, на жаль, втратила соціокультурний і морально-етичний контексти. Очевидно, тому вимагають посилення дослідження і практичні розробки цих аспектів розглянутої проблеми. Тому вважаємо справедливим, як стверджують А. Кам'янець і Е. Селезньова, що проблематика духовно-морального виховання нині є актуальною для найрізноманітніших сфер педагогічної практики й установ соціально-культурної сфери [5].

Це повною мірою стосується виховання духовності лідерів, істотно підвищуючи важливість і значущість цього завдання, оскільки самі лідери здатні чинити дієвий духовно-виховний вплив на своїх

послідовників та інших людей. У цьому контексті слід згадати праці Д. Гоулман, Г. Бояціс і Е. Маккі, які стверджують, що лідери, пробуджуючи своїм цілеспрямованим впливом у людях емоції, розкривають їхні найкращі якості [1].

Об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження безпосередньо впливають із самої постановки проблеми. Об'єктом дослідження виступає духовність лідера як особистості і лідерства як соціального феномену. Таке трактування об'єкта дослідження зумовлене необхідністю забезпечення цілісності соціально-індивідуального феномену лідерства, його соціальних функцій, гуманістичного духовно-культурного спрямування діяльності.

Предметом дослідження обрано процес виховання духовності лідера і характер його здійснення в духовно-ціннісному і морально-етичному просторі конкретного соціуму.

Мета дослідження полягає в розробленні ефективної педагогічної системи, що забезпечує виховання духовності лідерів. Для її успішного досягнення передбачається виконання таких завдань. По-перше, слід проаналізувати рівень розвитку духовності та культури потенційних лідерів. По-друге, слід розробити ефективні методи, засоби та педагогічні технології виховання їхньої духовності. По-третє, необхідно забезпечити безперервність, послідовність і системну єдність виховання духовності лідерів у цілісному навчально-виховному процесі. По-четверте, доцільно критично проаналізувати досвід духовного виховання лідерів з метою вдосконалення його змісту, використовуваних методів та організації освітнього простору. По-п'яте, слід узагальнити на теоретичному, методологічному та методичному рівнях досвід духовного виховання лідерів для виявлення психолого-педагогічних проблем і розроблення способів і засобів для їх ефективного вирішення.

Виклад основного матеріалу.

Суперечливий, складний і вкрай важливий феномен духовності відіграє визначальну роль у житті людини і суспільства. Оскільки

духовність не успадковується на генетичному рівні, а є продуктом і результатом виховання, особистісного розвитку людини й її соціалізації, то її формування виступає одним із найважливіших компонентів загальної системи цілей і завдань системи освіти. Однак для формування духовності необхідно подолати безліч труднощів найрізноманітнішої природи. Ідеться, насамперед, про необхідність глибокого осмислення сутності, сенсу і змісту самих понять духовності й її розвитку, духовного світу, духовного виховання та виховання духовності.

Підтвердженням цієї тези можуть слугувати цікаві і важливі фундаментальні дослідження проблем духовності виховання, виконані групою учених. Отримані ними важливі результати, викладені в серії колективних монографій [16, с. 20-22], не тільки не вичерпали проблем духовності та виховання, а й відкрили принципово нові горизонти. Одним із таких перспективних горизонтів є розвиток прикладних напрямів, зокрема забезпечення духовності виховання лідерів.

Розуміння глибинного сенсу духовності є невіддільним від феноменів морального і ціннісного, індивідуального і соціального, від відповідальності і доброзичливості, загальної та професійної культури людини, її самодисципліни. Духовність виступає як визначальна характеристика індивіда і водночас як найважливіший компонент менталітету народу, системи його життєвих цінностей і культурно-історичних традицій. Усі ці якості формуються у людини тільки в процесі виховання і є результатом виховання. Виховання ж може бути дієвим лише за умови, що ці якості притаманні суб'єктам виховання. Але їх наявності ще недостатньо. Вихователь має бути авторитетом для тих, кого виховує, володіти силою дієвого впливу свого педагогічного інструментарію. Іншими словами, він повинен бути справжнім лідером.

Ця обставина істотно підвищує значущість вирішення проблем духовності виховання лідерів. Подібні проблеми також украй важливі для професійної підготовки педагогів, на яких суспільство покладає завдання навчання, виховання й особистісного розвитку молодого покоління й його соціалізації. Саме вони допомагають дітям,

молоді та студентам зрозуміти і сформуванати чітку систему життєвих цілей і цінностей, прищеплюють їм моральні принципи і переконання, розвивають їхній духовний світ. Успішне виконання цих завдань вимагає від педагога духовності, відповідальності, розвинених лідерських якостей.

Науково-педагогічний колектив кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. академіка І. Зязюна Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» одним із своїх найважливіших завдань вважає виявлення потенційних лідерів і забезпечення духовності їхнього виховання й особистісного розвитку в процесі подальшої цілеспрямованої підготовки. Кафедра здійснює навчально-виховний процес із двома категоріями студентів. Перша категорія – це майбутні інженери й економісти, яким ми викладаємо психолого-педагогічні й управлінські дисципліни. Друга категорія – наші студенти, для яких кафедра є випусковою. Це психологи і слухачі магістерських програм з педагогіки вищої школи і з адміністративного менеджменту, які здобувають другу вищу освіту.

Природно, що для студентів інженерних та економічних спеціальностей характерними є технократичний тип мислення, дещо скептичне ставлення до дисциплін соціально-гуманітарного циклу і деформована система життєвих цілей і цінностей. У цих умовах формування і розвиток духовності – досить складне завдання. Його успішне розв'язання вимагає серйозної роботи щодо вибору як змісту навчального матеріалу, так і ефективних педагогічних технологій його подачі. Для цього необхідно попереднє вивчення рівня духовно-культурного розвитку студентів, їхніх інтересів і прагнень, життєвих цілей і цінностей. Цю важливу інформацію дають результати усних і письмових опитувань та анкетування студентів.

Важливо також у процесі вибору цілей викладання соціально-гуманітарних дисциплін та їх змісту враховувати характерні особливості спеціальності і майбутньої професійної діяльності студентів. Навіть просте згадування цих особливостей і демонстрація місця і

ролі матеріалу в успішному здійсненні професійної діяльності підвищує інтерес студентів, створюючи додаткову мотивацію для їхньої навчально-пізнавальної діяльності. А це сприяє підвищенню духовності виховного компонента освітнього процесу. Як свідчить практика педагогічного спілкування, помітний вплив на студентів має думка авторитетної людини. Наприклад, відомий вислів І. Канта: «Дві речі на світі наповнюють мою душу священним трепетом – зоряне небо над головою і моральний закон усередині нас».

Важливу і корисну роль у духовному вихованні майбутніх інженерів та економістів відіграють семінарські заняття із соціально-гуманітарних, насамперед, психолого-педагогічних та управлінських, дисциплін. Системне використання діалогових технологій читання лекцій створює можливість значною мірою звільнити семінари від простого відтворення студентами лекційного матеріалу. Це дає змогу присвячувати семінарські заняття активному обговоренню актуальних духовно-культурних проблем. При цьому виникає додаткова можливість розвитку у студентів культури міжособистісного спілкування, культури мовлення. Їхній особистісний розвиток наповнюється духовно-ціннісним змістом.

Відомий сучасний український філософ С. Кримський, аналізуючи виклики духовності ХХІ століття, справедливо вважає, що сьогодні «людина вже не вичерпується визначенням *homo sapiens*, оскільки воно абсолютизує ознаку володіння розумом». А це, на переконання вченого, «не тільки обмежує людяність самою лише характеристикою інтелектуально розвиненої особистості, а й затемнює необхідність поєднання у визначенні людини розумної і моральної як альтернативи машинному інтелекту». Автор при цьому підкреслює, що «людина є, передусім, істотою, якій притаманні внутрішній світ, духовність, своя доля і звернення до вищих цінностей» [8, с. 5].

При цьому вкрай важливо мати індивідуальний підхід, що безумовно, вимагає від викладача зусиль і часу. Але без цього його робота перетворюється на ремісництво. Свого часу К. Ушинський зауважував, що для того, щоб виховати справжнього учня, треба пізнати

його якнайкраще. А це передбачає рішуче подолання масовості виховання. Адже, як стверджує Карл Ясперс, кожна держава опановує виховання, непомітно і насильно, формуючи його у своїх цілях. Тоді виникає одноманітне виховання, що паралізує духовну свободу. Основні переконання фіксуються у вигляді певного вірування і разом зі знанням і вмінням забиваються як спосіб відчуття і оцінки». Це явище філософ назвав «типізацією людини» [14, с. 151].

А людина, особливо молодь, не хоче бути типовою, усіляко чинить опір спробам системи освіти й окремих її представників уніфікувати її підготовку і виховання. Духовний світ кожної людини є унікальним, як унікальним є й його носій. Підкреслення педагогом унікальних особистісних рис та якостей студента в процесі їхнього спілкування, навіть скороминущого, сприяє розкриттю останнього, появі та посиленню його довіри до викладача. Уміння педагога викликати у студента атракцію, як явище емоційно позитивного ставлення до себе, виступає як показником рівня його професіоналізму, так і ефективним інструментом духовності виховання студента, розвитку його лідерського потенціалу та забезпечення гуманістичної спрямованості практичного прояву цих якостей.

Однак, на жаль, як свідчать результати опитувань, приблизно 72% викладачів технічних дисциплін не мають на студентів будь-якого духовного і культурного впливу. У бесідах з багатьма з цих викладачів з'ясовується, що більшість їх взагалі вважають своїм основним завданням формування професійної компетентності, а виховання студентів, загалом, уже дорослих людей, є справою майже безнадійною. Адже, на їхню думку, у студентів вже склалися свої погляди і цінності, свої смаки й ідеали. Щодо духовності, то у багатьох викладачів, як це не дивно, дуже туманне уявлення про це. До того ж вони, виявляється, перебувають у полоні хибного уявлення щодо масового характеру освіти.

Але ж недарма Карл Ясперс писав, що «в існуванні масового порядку загальна освіта наближається до вимог середньої людини». Філософ підкреслював, що «духовність гине, поширюючись у масі,

раціоналізація, доведена до грубої моментальної доступності розуму, привносить у кожен сферу знання процес збідніння». На глибоке переконання вченого, «масовим порядком зникає той освічений прошарок, який на основі постійного навчання придбав дисципліну думок і почуттів і здатний відгукуватися на духовні твори» [14, с. 159]. І ця ситуація, на жаль, стає визначальною тенденцією розвитку освіти, зокрема й вищої.

Тому необхідно переглянути цілі і зміст професійної педагогічної підготовки слухачів магістерської програми з педагогіки вищої школи та аспірантів. Уже переглянуто зміст таких дисциплін, як «Філософія освіти» і «Культура педагогічної діяльності». В їх структурі ми підсилюємо теми, присвячені сутності феномену духовності, технологій її виховання та формування духовного світу студента, особливо майбутнього лідера.

Однак більшість педагогів вищої школи прагнуть до постійного підвищення рівня професійної компетентності та педагогічної майстерності, до максимальної реалізації завдань, покладених на них суспільством. Г. Васянович та О. Будник вважають їх педагогічною елітою. Розглядаючи духовно-моральний аспект цього феномену, дослідники підкреслюють, що «душа і розум відповідальні не тільки за тіло, а й за честь і гідність людини, і в цьому проявляється духовно-моральне її наповнення і благородство. І в цьому прояві легко побачити тісний зв'язок між духовно-моральним та естетично-прекрасним у діяльності педагога» [2, с. 106].

Маємо підвищити не тільки рівень духовно-культурного розвитку педагогів, а й їхнє вміння впливати на душу і розум студента, щоб завдання його духовного виховання зумовило пошук нових ефективних засобів і форм роботи. Одним із них є організація та проведення щорічних міжнародних конференцій на тему «Духовність і відповідальність у долі людської цивілізації», де розглядається широкий спектр доповідей не тільки соціально-гуманітарного, а й техніко-технологічного характеру. Це пов'язано з величезним значенням професійної компетентності і духовно-культурного рівня спеціалістів,

необхідних для забезпечення нормального функціонування потенційно небезпечних об'єктів. Кількість таких об'єктів постійно зростає, зростає й кількість техногенних та антропогенних аварій на них.

Але навіть у процесі правильної експлуатації багатьох із цих об'єктів часом фіксується їх несприятливий вплив на людину і навколишнє природне середовище. Часто це пов'язано з технократичною спрямованістю мислення і діяльності фахівців, з їхнім недостатнім духовним розвитком і безвідповідальністю. Тому виховання в них духовності, підвищення загальнокультурного рівня, формування гуманістичної системи цінностей сприяє розумінню ними своєї особистої відповідальності за проектування більш безпечного об'єкта, максимальне унеможливлення його негативного впливу на людей і довкілля, а також відповідальності за його виготовлення й експлуатацію.

Відсутність чітких світоглядних і методологічних основ для розуміння суті феномену духовності змушує дослідників вкладати в це поняття різні смисли. Але така ситуація не дає змоги використовувати реальні можливості системного підходу для розроблення та послідовного використання ефективних інструментів формування і розвитку духовного світу і системи відповідних життєвих цінностей молоді й студентства. Водночас потреба в подоланні їхньої бездуховності, у підвищенні їхнього культурного рівня виступає сьогодні однією з украй важливих та актуальних проблем системи освіти. Крім того, вона виявляється тісно пов'язаною з таким завданням, як необхідність істотного підвищення рівня розуміння майбутніми фахівцями, передусім, потенційними лідерами, своєї персональної відповідальності за можливі результати і наслідки їхніх дій і рішень. Однак ці проблеми не тільки перетинаються, а й тісно переплітаються між собою.

В одній з перших монографій, підготовлених міжнародним колективом дослідників проблем духовності, феномен духовності розглядається як сенс, який з'являється в діяльності суб'єктів з одухотворення створюваного ними середовища і перетворення його на власний

світ [16, с. 16]. Однак ми вважаємо, що таке розуміння духовності є дещо неповним, оскільки в ньому відсутнє згадування про необхідність забезпечення гуманістичної спрямованості цієї діяльності, про її зв'язки з моральними принципами й ідеалами.

На основі результатів, отриманих під час дослідження процесу розвитку духовності виховання, автори згаданого колективу в іншій монографії справедливо звертають увагу на те, що усвідомлення і розуміння людиною духовності середовища відбувається поступово, у виховному процесі, який охоплює духовне виховання, виховання духовності і духовність виховання [22, с. 260]. Тут доцільно проаналізувати також взаємодію духовності середовища, духовності самої людини й їх розвитку в процесі усвідомлення і розуміння.

Часто доводиться стикатися з найрізноманітнішими підходами як до розуміння сутності духовності, сенсу і змісту цього поняття, так і до можливості її формування та розвитку в системі освіти. Ми глибоко переконані в тому, що множинність підходів є цілком виправданою, що прихильники кожного з них мають право аргументовано відстоювати своє бачення. Однак розуміння сутності і сенсу духовності повинно виходити з її невіддільності від моральності, відповідальності і культури. Ці якості особливо проявляються в духовності особистості лідера, фарбуючи його цілі, діяльність і взаємини з людьми чіткою гуманістичною спрямованістю і прагненням до суспільної гармонії.

Феномен духовності іноді трактується як явище суто релігійної природи. Природно, це не зовсім вірно, оскільки високодуховною цілком може бути людина атеїстичного світогляду, водночас не кожному, хто вірує, властива справжня духовність. Однак не можна заперечувати, що практично всі світові релігії одним зі своїх основних принципів віри проголошують духовність і моральність як умови відповідності людини своєму вищому призначенню.

Глава Української греко-католицької церкви патріарх Святослав (Шевчук) у своєму щорічному різдвяному посланні закликав найбагатших українців, а також представників влади і політичних кіл не використовувати у своїх особистих цілях жебрацький стан біль-

шості громадян, а також «ставати багатими Богом». За його словами, «нинішні нувориші» в Україні переважно є біднішими – духовно і культурно – за жебраків. І ця духовна убогість, тобто віддаленість сильних світу цього від Бога, нерідко породжує соціальну несправедливість, згубне використання влади, корупцію і зловживання ресурсами, даними для загального блага».

Однією з характерних особливостей сучасності слід вважати те, що суспільство проголошує духовність важливою життєвою цінністю, однак практично не прагне реалізувати це гасло, наддаючи перевагу більш утилітарним речам. Унаслідок цього духовність, як і виховання взагалі, не стоїть у низці пріоритетів системи освіти. Крім того, вона поступово перестає бути затребуваною в житті людини і суспільства, перестає бути однією з життєвих цінностей. Тому Е. Помиткін цілком справедливо зауважує, що «в сучасному суспільстві громадян шанують переважно за досягнення у сфері матеріального виробництва, спортивних рекордів, шоу-бізнесу, що позбавляє молодь стимулів до духовного розвитку» [10, с. 25]. Отже, з цим істотно зростає роль духовного виховання молоді і духовності цього виховання. Виконання цього завдання є однією з обов'язкових функцій педагогів та авторитетних молодіжних лідерів, що, зі свого боку, зумовлює необхідність цілеспрямованого формування і розвитку їхньої духовності.

На процеси формування і розвитку духовності та духовного світу сучасної людини, зокрема, безумовно, і лідера, істотно впливають складні і суперечливі реалії, у координатах яких він існує. Тому не можна не погодитися з М. Колесніковим, який справедливо підкреслює, що «сьогодні людина залучена до безлічі реальностей та інформаційних потоків, і вона не може не враховувати інших реальностей, які не збігаються з її власними. Тому вона має діяти в просторі безлічі реальностей, бути більш креативною, мобілізованою, відповідальною тощо. При цьому кожна людина, що рухається цим шляхом, може відкривати і конструювати духовну основу в тій індивідуальній формі, яка є органічною, порівнянною її самій, її власним можливостям» [7, с. 30].

Це означає, що саме готовність кожного студента вибудовувати

власну життєву траєкторію, прагнути працювати над її послідовною реалізацією має стати основним результатом його духовного виховання як цілеспрямованої діяльності педагога. Крім того, ця готовність студента повинна стати результатом цілісного навчально-виховного процесу взагалі.

Такий результат можна вважати позитивним тільки в тому випадку, якщо обрана студентом життєва траєкторія базується на чітких принципах професіоналізму, духовності та відповідальності. Сама духовність передбачає чітке розуміння і безумовне виконання вимог моральності і гуманістичної спрямованості, гармонійне поєднання індивідуальних інтересів, прагнень студента і водночас громадських інтересів.

Духовність, моральність і відповідальність кожного педагога повинні розглядатися не тільки як його обов'язкові атрибутивні якості, а й як передумови належного формування духовності, моральності та відповідальності студента.

Водночас його духовність має виступати засобом і передумовою рішучого подолання ним технократичної спрямованості мислення не на шкоду професіоналізму. Така вимога є особливо необхідною та актуальною для системи інженерної освіти. Адже ще М. Бердяєв свого часу писав, що техніка необхідна людині, яка, за самою своєю природою, є творчою істотою. На глибоке переконання філософа, людина створює техніку, яка є продуктом її творчого духу і результатом «прориву духу в природу і втіленням розуму в стихійні процеси». Ця думка набуває особливої гостроти й актуальності в епоху інноваційного розвитку, широкої інформатизації техносфери і всього суспільного буття, коли роботи витісняють людей з виробничої сфери, звільняючи їх, і призводять до втрати десятків тисяч робочих місць. Хто в цих умовах (особливо з тих, хто втратив роботу) згадує про «прорив духу»?

Така ситуація вимагає наявності компетентних і рішучих лідерів, здатних передбачити можливий розвиток подій, своєчасно ухвалювати адекватні рішення щодо створення принципово нових сфер вико-

ристання робочої сили, з працевлаштування вивільнюваних працівників. Похмурі прогнози окремих футурологів не повинні викликати паніку і песимізм, натомість слугувати інформацією для ухвалення і реалізації правильних раціональних рішень. Зокрема, уже сьогодні слід істотно підвищити рівень та якість освіти молоді, посилити духовність її виховання, навчитися виявляти і всебічно розвивати креативні здібності кожної людини. Це допоможе їй самореалізуватися в майбутньому.

Сучасні країни світу відрізняються національним, конфесійним і культурним розмаїттям. Тому, як справедливо підкреслює М. Жиров, «у межах єдиних духовних цінностей культура зберігає унікальність субкультур окремих народів, регіонів, соціальних груп. І як би не прогресували культурні комунікації, найвищий ступінь активного залучення індивідів до духовної творчості може забезпечити тільки розвиток культури конкретного регіону, конкретного співтовариства» [3, с. 31]. Ми глибоко переконані, що, поряд із цим, безумовно, украй важливим завданням, гостро необхідними є також завдання виховання толерантності, як одного з визначальних компонентів духовності, та прищеплення потенційним лідерам загальнолюдських цінностей.

Успішне виконання цих завдань є проблематичним, а можливо, і взагалі неможливим у межах традиційної парадигми освіти. Орієнтована на знання, у процесі своєї практичної реалізації вона певною мірою розглядала завдання виховання, особистісного розвитку та соціалізації молоді й студентів як щось другорядне. Не приділялося належної уваги індивідуалізації освіти, зокрема, розвитку лідерських якостей і креативних здібностей. Тому сьогодні необхідною є нова освітня парадигма, орієнтована на підготовку людини до успішного життя і діяльності в стрімко змінюваному світі. Потрібна також заснована на ній нова педагогічна система.

Розроблення ефективної педагогічної системи, здатної забезпечити виховання духовності лідерів, передбачає, по-перше, аналіз рівня розвитку духовності та культури лідерів. Результати аналізу свідчать,

на жаль, що значну частину студентів, яким притаманні лідерські якості, характеризує недостатній рівень духовно-культурного розвитку, крім того, відсутність інтересу до сфери духовності, до формування свого духовного світу. Виходячи з п'ятибальної системи, цей рівень можна оцінити на 3,4. Цей показник свідчить про те, що виховання духовності потенційних лідерів слід починати з пробудження їхнього інтересу до духовно-культурної сфери та з демонстрації ролі духовності для успіху в їхньому майбутньому житті, їхній професійній діяльності.

По-друге, для того, щоб забезпечити належний рівень ефективності духовності виховання потенційних лідерів, необхідний точний вибір відповідних методів педагогічного впливу на них. Тут украй важливий індивідуальний підхід, урахування цілей, інтересів і прагнень кожного студента. Узагальнюючи їхні потреби, можна запропонувати п'ятикрокову модель розвитку духовності як найважливішої складової лідерського потенціалу студентів. Першим її кроком є розвиток інтелекту і культури мислення, що має допомогти майбутньому лідерові безпомилково вибирати способи і засоби впливу на людей, залежно від конкретної ситуації. Другий крок – розвиток емоційного інтелекту лідера і духовних засобів для управління своїми і чужими емоціями. Це допоможе йому підтримувати позитивне соціально-психологічне самопочуття людей і розвивати їхній духовний світ. Третій крок полягає в розвитку креативності майбутнього лідера, що забезпечує його готовність до прийняття і пропозиції принципово нових ідей та успішного вирішення нестандартних ситуацій. А це активно сприяє розвитку його духовності. Четвертий крок полягає в розвитку позитивного мислення, яке допомагає оптимістично підходити до вирішення будь-яких проблем, зміцнює впевненість лідера в собі і у своїй команді. П'ятим кроком моделі є формування здатності лідера до адаптивного управління [13, с. 7-8].

Для практичної реалізації кожного кроку в розвитку духовності студента і його лідерського потенціалу використовуються набори необхідних тестів і тренінгових методик. Частина з них є адаптацією

стандартних засобів психодіагностики та тренінгу, а інша частина – це спеціально розроблені науково-педагогічним складом кафедри засоби, які цілеспрямовано використовуються у створеному на базі кафедри Центрі лідерства.

По-третє, розроблення ефективної педагогічної системи виховання духовності лідерів передбачає одним із основних методологічних принципів забезпечення безперервності, послідовності і системної єдності виховання духовності лідерів у цілісному навчально-виховному процесі. Для цього кафедра приділяє велику увагу активності студентів, їхньому духовно-культурному розвитку і використанню командних методів роботи, близьких до характеру їхньої майбутньої професійної діяльності.

По-четверте, розроблення і забезпечення нормального функціонування педагогічної системи духовного виховання лідерів будуть ефективними лише в тому випадку, якщо система передбачає регулярний аналіз досвіду її використання, діагностування проблемних ситуацій, ухвалення рішень та їх практичну реалізацію для вдосконалення навчально-виховного процесу та підвищення рівня розвитку духовності студентів.

По-п'яте, як важливий елемент нашої педагогічної системи передбачено теоретичне узагальнення накопиченого досвіду та проведення у межах її застосування наукових досліджень з метою формування надійної логіко-методологічної бази. Це дає змогу чіткіше бачити нові горизонти духовності виховання лідерів, виробляти науково обґрунтовані способи, засоби і методи для досягнення цілей, що забезпечують успішний вихід на бажаний рівень духовності лідерів, який відкривають ці горизонти.

Розроблена кафедрою інноваційна педагогічна система орієнтована, передусім, на динамічний характер сучасності й істотну невизначеність подальшого розвитку людської цивілізації. Тому вона виходить не з необхідності опанування студентами певної системи знань, а з розуміння ними зовнішнього світу і свого місця в ньому, з уміння системно аналізувати процеси, що відбуваються, і адекватно реагу-

вати на них. А це неможливо без розвинених креативних здібностей, загальної та професійної культури і багатого духовного світу.

Однією з характерних рис сучасності є нестабільність ситуації, що виявляється в тому чи іншому регіоні. При цьому сама ситуація часто складається драматично, а то й трагічно. Така нестабільність, зокрема, реальна загроза застосування зброї масового ураження, тероризм, сепаратизм, небезпека глобального екологічного лиха, істотно деформують сенс людського існування. Усе це ставить під сумнів більшість традиційних морально-філософських орієнтирів та ідеалів, духовно-культурних цінностей, перспективи саморозвитку людини і людства.

Як зазначають О. Пономарьов і М. Чеботарьов, «духовна і соціально-моральна криза на пострадянському просторі кінця ХХ століття, про яку, до речі, відкрито заговорили порівняно нещодавно, значно пізніше, ніж про економічну соціально-політичну кризу, посилює у суспільстві атмосферу напруженості і невіри, породжує агресивність». Вони підкреслюють, що «спостерігається все більше проявів безвідповідальної діяльності та поведінки людей, нехтування ними будь-якими нормами і правилами, навіть вічними цінностями» [11, с. 105].

Вибір кожною людиною своєї життєвої траєкторії, сенсу і цілей життя завжди є строго індивідуальним. Його визначають внутрішні якості особистості, передусім, розвиненість її духовного світу, інтелектуальний рівень, загальна і професійна культура, моральні принципи і переконання. У міру накопичення життєвого досвіду ставлення людини до світу, до свого життя і цінностей може змінюватися. Ці зміни впливають на її духовність, водночас їх характер залежить від характеру духовного виховання людини і рівня розвитку її духовного світу. Проявом їх взаємного впливу є міра особистої відповідальності людини перед суспільством.

Ця відповідальність є особливо характерною для харизматичних лідерів. Як зазначають автори цієї статті в одній зі своїх праць, «харизматичний лідер майже завжди досить швидко починає усвідом-

лювати той вплив і владу над людьми, ті можливості, які це відкриває перед ним. Однак істинному лідерові, крім того, властиві також чіткі моральні позиції і розуміння своєї соціальної місії» [12, с. 54]. Цікаво, що лідери найчастіше не використовують ці можливості у своїх особистих інтересах, а прагнуть робити добро іншим людям, причому роблять це навіть більше і частіше, ніж люди очікують від них. І ця риса виступає водночас і результатом їхньої розвиненої духовності, і її проявом, і фактором подальшого розвитку.

Важливим результатом виховання духовності лідера є його здатність емоційно позитивно впливати на людей. Тому С. Звітний зі своїми співавторами стверджують, що «важливим джерелом та істотним фактором емоційного впливу лідера є його можливість формування своєї місії та місії групи. Якщо при цьому кожна людина вбачає своє місце в її реалізації і можливість свого професійного та особистісного розвитку, відчуває значущість свого особистого внеску в цю реалізацію, вона надихається, стає здатною максимально мобілізувати всі свої творчі потенції заради втілення їх у життя». Учені підкреслюють, що емоційний стан людини «під впливом можливості вільно вибирати способи вирішення проблем, що постають перед нею, сприяє не тільки плідній праці й успішному досягненню певних цілей, а й почуттю глибокого задоволення від роботи» [4, с. 150]. А це почуття, на наше переконання, також є важливим фактором розвитку духовності, водночас одним із істотних його проявів.

Через складність завдань духовного виховання лідерів і надзвичайно високий ступінь відповідальності вищої школи за їх успішне виконання є ще одна важлива умова. Вона виходить із глобального характеру тих загроз, які постають сьогодні перед людством, і необхідності спільних дій усіх країн і народів щодо їх подолання. Тому зазначену умову можна сформулювати як цільове об'єднання можливостей використання інтелектуального потенціалу цих країн і народів і її спрямованість на гармонізацію взаємин у системі «людина – суспільство – природа – техносфера».

Визначальна роль в об'єднанні зусиль народів та урядів, полі-

тичних і релігійних діячів належить справжнім лідерам. Однак для того, щоб їхній вплив було спрямовано на загальнолюдські і загальноцивілізаційні цілі і цінності, лідерам має бути притаманний високий рівень духовності і культури, розвинуте почуття особистої відповідальності за результати впливу і його ефективність для успішного вирішення як глобальних, так і безлічі локальних проблем. На забезпечення такої підготовки і такого рівня виховання лідерів, які б гармонійно поєднували високу професійну компетентність і багатий духовний світ, власне, і спрямовано розроблену інноваційну педагогічну систему, яка проходить практичну апробацію.

Висновки.

Викладені результати дослідження, спостережень і практики розроблення та використання інноваційної педагогічної системи, а також їх узагальнення та відповідні роздуми дають цілком обґрунтовані аргументи, що дають змогу дійти таких висновків.

По-перше, у складних сучасних умовах глибоких суспільно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних змін і трансформацій спостерігається певна розгубленість громадян, втрата ними життєвих орієнтирів, цінностей та ідеалів. Ці обставини істотно підвищують роль лідерів у забезпеченні нормального функціонування і розвитку суспільства, у регулюванні гострих міжособистісних і міжгрупових взаємин, у подоланні конфліктів і суперечностей. Водночас саме лідери сприяють виробленню і реалізації продуктивних стратегій організації суспільного виробництва.

По-друге, кардинальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життя людини і суспільства, насамперед, пов'язані з досягненнями науково-технічного і соціального прогресу, привносять у життя безліч не тільки позитивних, а й украй негативних явищ. Одним із них слід вважати гіпертрофоване визнання технічної «могутності» людини, посилення матеріальної домінанти в системі інтересів і прагнень людей, зневага до духовних цінностей. Це породжує примітивізацію самого розуміння сенсу людського життя і прагматизм міжособистіс-

них взаємин, з яких зникають теплота, сердечність і взаєморозуміння.

По-третє, у цих умовах значною мірою втрачає свої цілі, виховні орієнтири й ідеали система освіти. Унаслідок її технологізації і переходу до масової підготовки фахівців щодо вузького профілю на тлі певного нехтування завданнями виховання й особистісного розвитку учнів і студентів істотно слабшає рівень духовності сучасного соціокультурного простору, поступово все більшого поширення набуває технократичний тип мислення. Відновлення людського в людині, в її взаєминах з іншими людьми потребує суттєвого посилення духовності виховання, передусім, у системі освіти. А для цього необхідна духовність самих педагогів.

По-четверте, ситуація, що склалася, і досить тривожні тенденції її еволюції зумовлюють необхідність рішучого перегляду завдань і цілей освіти. У центрі зусиль педагогів має стати завдання раннього виявлення креативних здібностей студентів, їхнього особистісного потенціалу та лідерських якостей. Це дасть можливість для їхнього подальшого цілеспрямованого розвитку на основі реалізації, справді, індивідуального підходу і посилення духовності виховання. При цьому спрацьовуватиме своєрідний синергетичний ефект, що полягає в підвищенні не тільки духовного рівня суспільного життя, а й самої системи освіти внаслідок впливу прямих і зворотних зв'язків.

Отже, загальне підвищення духовно-культурного рівня індивіда і суспільства пов'язане з організацією цілеспрямованої підготовки лідерів, з упровадженням методів забезпечення духовності виховання. Перспективними здаються подальші дослідження, пов'язані з конкретними результатами реалізації педагогічної системи підготовки та виховання лідерів і результатами моніторингу використання лідерами отриманих знань в їхній практичній професійній діяльності. Передусім, ітиметься про вплив рівня духовності виховання лідерів на характер їхніх взаємин з людьми.

Література

1. Бояцис, Р. Макки, Е. (2007). *Резонансное лидерство: самосовершенствование и построение плодотворных отношений с людьми на основе активного сознания, оптимизма и эмпатии. Серия «Классика Harvard Business Review»*. Москва: Альпина Бизнес Букс.
2. Васянович, Г., Будник, О. (2017). Педагогічна еліта як феномен сучасності: духовно-моральний контекст. *Лідер. Еліта. Суспільство*, 1, 96–108.
3. Жиров, М. С. (2010). Культура как основа качества социального образования. *Теория і практика управління соціальними системами*, 2, 31–38.
4. Заветний, С. О., Пономарьов, О. С., Пазиніч, С. М. (2011). *Філософія впливу: монографія*. Харків: Видавець Савчук О. О.
5. Каменец, А., Селезнева, Е. (2015). *Основы духовно-нравственного воспитания в системе дополнительного образования*. Москва: РСГУ.
6. Кевшас, И. (2014). Пространство проявления духовности в процессе подготовки будущего учителя музыки в ВУЗе, *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки*, 133, (с. 3–13). Кіровоград.
7. Колесников, М. П., (2009). Роль свободы в процессе развития и воспитания личности. *Теория і практика управління соціальними системами*, 1, 26–32.
8. Кримський, С. Б. (2003). *Заклики духовності ХХІ століття. [З циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.]*. Київ: Вид. дім «КМ Академія».
9. Менегетти, А. (2001). *Психологія лідера*. Москва: ННБФ «Онтопсихологія».
10. Помиткін, Е. О. (2005). *Психологія духовного розвитку особистості: монографія*. Київ: Наш час.
11. Пономарьов, О. С., Чеботарьов, М. К. (2012). *Відповідальність в системі професійної компетентності фахівця*. Харків: Підручник НТУ «ХП».
12. Романовський, О. Г., Пономарьов, О. С. (2017). Парадокси харизматичного лідерства. *Теория и практика управления социальными системами*, 1, 47–56.
13. Романовський, О. Г., Пономарьов, О. С. (Ред.) (2017). *Розвиток лідерського потенціалу національної гуманітарно-технічної та управлінської еліти*. Харків: ФОП Мезіна В. В.
14. Ясперс, К. (2013). *Духовная ситуация времени*. Москва: АСТ.
15. Conger, J. A., Canungo, R. (1994). Charismatic leadership in organizations: Perceived behavioral attributes and their measurement. *Journal of Organizational Behavior*, 15, 439–452.
16. Dvasingumas žmogaus pasaulyje. (2009). *Kolektyvinė monografija. / Spirituality in the Human World. Collectiv monograph*. Sudarė ir parengė J. Kievišas ir R. Kondratienė. – Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 440 p.
17. Gunter, M. (1979). Charisma. *Journal of communications*. Vol. 29, 2, 2–54.
18. Hummel, R. P. (1975, December). Psychology of charismatic followers. *Psychological Report*.
19. Otiš, E. (2014). Sociokultūrinės ir etnokultūrinės determinantės formuojant ugdymo dvasingumo kontekstą. Iš: *Ugdymo dvasingumo kontekstas*. Sudarė ir parengė J. Kievišas, (с. 163–186). – Vilnius: Žuvėdra.
20. Ugdymo dvasingumas. (2012). *Kolektyvinė monografija. / Spirituality of Education*.

Collectiv momograph. Sudarė ir parengė J. Kievišas. – Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, 574 p.

21. Ugdymo dvasingumo kontekstas. (2014). *Kolektyvinė monografija*. / Context of Spirituality of Education. *Collectiv momograph*. Sudarė ir parengė J. Kievišas. – Vilnius: leidykla „Žuvėdra“, 400 p.

22. Ugdymo dvasingumo raida. (2016). *Kolektyvinė monografija*. / Development of Spirituality of Education. *Collectiv momograph*. Sudarė ir parengė Jonas Kievišas. – Vilnius: leidykla „Žuvėdra“, 304 p.